

Nasirova Dildora Talibjonovna

Toshkent tumani, "Asia kids school" maktabi arab tili o'qituvchisi.

Annotation: *this thesis deals with the expression and composition of exclamations.*

Keywords: *exclamation, thought completion and the presence of predicativity, the form of the head agreement, grammatical signs, adjective, consonant.*

Annotatsiya: *Ushbu tezisda undalmalarning ifodalanishi va tarkibi borasida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *Undalma, fikr tugalligi va predikativlikning mavjudligi, bosh kelishik shakli, grammatik belgilari, sifatdosh, ravishdosh.*

Til-millatning millat bo'lib shakllanishida xizmat qiluvchi, milliy o'zlikni anglatuvchi eng qudratli vosita. Inson eng avvalo muloqot qilish uchun, so'ngra o'z bilimlarini boyitish uni boshqalarga yetkazishda tildan foydalanadi.. Birinchi o'zbek professori Abdurauf Fitrat "...Tilimizdagi so'z boyligi, ishtiyoq kengligi, qoida go'zalligi sarf-nahv ingichkalari (xususiyatlari) boshqa sharq tillaridan qolishmas" , - degan fikrlari o'zbek tilining imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi.Bu kabi imkoniyatlar sintaktik sath birliklari hisoblangan va qizg'in muhokamaga sabab bo'layotgan murakkablashgan sodda gaplarga birlashuvchi birliklar orqali ham yuzaga chiqishi mumkin.

Nutqimizda eng ko'p qo'llanadigan gap turlaridan biri sodda gaplardir. Sodda gaplar kommunikativ vazifani bajaruvchi eng kichik, lekin muhim sintaktik birlikdir. Gaplarning qurilishiga ko'ra boshqa turlari, ya'ni murakkablashgan sodda gaplar, qo'shma gaplar, murakkab qo'shma gaplarning shakllanishida ham sodda gaplar asos sifatida muhim o'rin tutadi. Gap bo'lishning ma'lum grammatik belgilari mavjud. Har qanday gapda, u bir so'zdan yoki ko'p so'zdan iborat bo'lishidan qat'iy nazar, nisbiy fikr tugalligi va predikativlikning mavjudligi, grammatik jihatdan ma'lum qonun-qoidalar asosida shakllanishi o'ziga xos intonatsiyaga (ohang) ega bo'lishi shart. Yuqorida ko'rsatilgan talablarga mos keladigan yakka so'z yoki bir necha so'zdan iborat bo'lgan sintaktik birliklar gap hisoblanadi.Gap so'zlar va so'z birikmalaridan tshkil topgan bo'ladi. Ammo, nutqda sodda gaplar tarkibida gap bo'laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan qismlar ham mavjud bo'ladi. Ular alohida bo'lak sifatida biror vazifa bajarmasa-da, lekin gapdan anglashayotgan fikrga u yoki bu darajada fikr qo'shadi. Natijada, gap tarkibida murakkablashish hodisasi sodir bo'ladi. Darslik, qo'llanma va ilmiy adabiyotlarda ushbu gap turi "Murakkablashgan sodda gaplar" deya atalib kelinmoqda.

Murakkablashgan sodda gaplarning o'zi alohida sintaktik hodisa ekanligi rus tilshunosligida A.R.Rudnev tomonidan asoslangan⁹.O'zbek tilshunosligida esa murakkablashgan sodda gaplar masalasi G'.Abdurahmonov, H.Mahmudov, H.Boltaboyeva, B.O'rinboyev, G'.Abdurahmonovlar tomonidan nazariy ham amaliy jihatdan ishlangan,ular yuzasidan ayrim fikr va mulohazalar bildirilgan. Bundan tashqari, murakkablashgan sodda gaplarni murakkablashishiga sabab bo'ladigan, shakllantiradigan vositalar mavjud, albatta.

⁹ Руднев А. Р. Синтаксис осложненного предложения. М, 1959.

"O'zbek tili grammatikasi" kitobida ushbu sintaktik birliklarga "murakkab gap" atamasi qo'llanilgan bo'lib, uning tarkibiy shakllanishi haqida quyidagilar aytiladi: "Murakkab sintaksisda sodda gap tarkibida kelib, ularni murakkab gapga aylantiruvchi sintaktik konstruksiya va kategoriyalar o'rganiladi. Bular quyidagilar: gapning ajratilgan bo'laklari, undalmalar, kirish bo'laklar"

A.G'ulomov, M.Asqarovalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligidagi bu sintaktik birliklar tarkibiy tuzilishini quyidagicha ko'rsatadi: "Sodda gapni murakkablashtiruvchi elementlar xilma xil: uyushiq bo'laklar, ajratilgan bo'laklar, kirish konstruksiyalar va kiritma konstruksiyalar va undalmalar"

G.Abdurahmonovning "O'zbek tili grammatikasi" darsligida yuqoridagi "O'zbek tili grammatikasi" kitobidagi qarash mavjudligini ko'ramiz (ajratilgan bo'lak, undalma, kirish bo'laklar)

B.O'rinboyevning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida murakkablashgan sodda gaplarni murakkablashtiruvchi vositalarga quyidagilarni kiritadi: uyushiq bo'laklar, undalmalar, kirish va kiritma qurilmalar, ajratilgan bo'laklar, sifatdosh, ravishdosh o'ramlar, harakat nomli tizimlar...

Bunda murakkablashtiruvchi vositalar batafsil berilgan. Xuddi A.G'ulomov, M.Asqarovalarning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida ko'rsatilganidek uyushiq bo'laklarni ham murakkablashgan sodda gaplarni shakllantiruvchi vosita sifatida kiritilgan.

N.Mahmudov va A.Nurmonovlar esa undalmalar, kirish va kiritma qurilmalar, ajratilgan bo'laklar, sifatdosh va ravishdosh o'ramlar, harakat nomli tizimlar, ishtirok etgan gaplarni murakkablashgan gap deb hisoblaydilar

Undalma - so'zlovchi bilan tinglovchining munosabatini ko'rsatadi. Undalma orqali so'zlovchining nutqi shaxslarga qaratiladi. Ma'lum bir maqsadni amalga oshirish uchun so'zlovchi tinglovchiga undaydi, murojaat qiladi. Shunga ko'ra murojaat qilingan, undalغان shaxsning ifodasi bo'lgan so'z undalma bo'lib keladi.

Undalmalarning gapda qat'iy bir o'rni yo'q. O'zbek tilidagi darslik va qo'llanmalarning deyarli hammasida undalma gap boshida, gap oxirida va gap o'rtasida keladi degan ma'lumotlar beriladi, ammo uning qanday xususiyatlariga binoan gap boshida gap oxirida va gap o'rtasida kelishi sabablari haqida hech nima deyilmaydi.

Yuqoridagilardan anglashimiz mumkinki, murakkablashgan sodda gap sintaksisida gap tarkibida kelib, ularni murakkab gapga aylantiruvchi sintaktik qurilma va kategoriyalar o'rganiladi. Ular quyidagilar: Gapning ajratilgan bo'laklari, undalmalar, kirish va kiritmalar. Biz ushbu maqolamizda murakkablashgan sodda gaplarni vujudga keltiruvchi konstruksiyalardan biri undalmalar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ifodalanishi va tarkibi xususida suhbatlashmoqchimiz. Undalma - so'zlovchi bilan tinglovchining munosabatini ko'rsatadi. So'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabati murojaat qilish, undash orqali yo'lga qo'yiladi. So'zlovchi yoki tinglovchining bu xil munosabati, undashni ifodalovchi so'z

¹ Ўзбек тили грамматикаси. 2 том. Синтаксис. Т.: Фан, 1976, 202 б.

² Юқоридаги асар. 140 б.

³ Юқоридаги асар. 141 б.

⁴ Юқоридаги асар. 120 б.

⁵ Н.Маҳмудов, А.Нурмонов. "Ўзбек тилининг назарий грамматикаси". Т.: 1995, 98 б.

grammatikada "undalma" hisoblanadi. Undalma keng ma'noda kimga yoki nimaga qaratilgan nutq jarayonini ko'rsatadi, tor ma'noda esa so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki predmetni bildiradi. Shunday qilib undalma nutq jarayonida murojaat qilish, xitob qilishni anglatadi, grammatikada "undalma" termini bilan yuritiladi.

Undalma orqali so'zlovchining nutqi shaxslarga qaratiladi. Ma'lum bir maqsadni amalga oshirish uchun so'zlovchi tinglovchiga undaydi, murojaat qiladi. Shunga ko'ra murojaat qilingan, undalgan shaxsning ifodasi bo'lgan so'z undalma bo'lib keladi.

Undalmalar asosan, bosh kelishik shaklida keladi. Bu jihatdan u egaga o'xshaydi. Lekin undalmalar undosh intonasiyasi, pauza bilan ajralib turishi hamda kesim bilan sintaktik aloqaga kirishmasligi bilan egadan farqlanadi. Undalmalar ko'proq so'zlovchi nutqi qaratilgan shaxsni ifoda qiladi: kechir meni, onajon, ishga ko'milib ketdim (Ya). Undalmalar o'zbek tilida turli turkum so'zlar orqali ifodalanishi mumkin. Ular quyidagicha turkum so'zlari bilan ifodalanadi:

- 1) ot bilan: Bilasizmi, Ikrom, ko'klam shabodasi yurib qoldi (S.A.).
- 2) otlashgan sifat bilan: Xo'sh, yaxshilar, nima qilmoq darkor? (O.Yo.).
- 3) otlashgan son bilan: Uchinchilar, yakuniy nazoratlarga yaxshi tayyorgarlik ko'ring!
- 4) otlashgan sifatdoshlar bilan: Ey, sportda g'olib chiqqanlar, sizlarga shon-sharoflar bo'lsin!
- 5) undov bilan: Hoy, seni kutib turishibdi.
- 6) frazeologizm bilan: Xayr, o'g'lim, oq yo'l bo'lsin, xayr, ko'zim qorasi (H.O.).
- 7) bir butun holda qo'llanadigan bog'lamalar bilan: Butun dunyo tinchliksevarlari, birlashingiz!

Undalmalar tarkibiy tuzilishi jihatidan farqlanadi. O'zbek tilshunosligida amalga oshirilgan tadqiqotlatga suyangan holda ularni quyidagicha guruhlariga ajratishimiz mumkin.

1. Yolg'iz undalmalar
2. Yoyiq undalmalar
3. Murakkab undalmalar
4. Uyushuq undalmalar.

Undalmada intonatsiya, ohang, masalasini aniqlash, uning funksiyasi, gapdagi o'rni va kengayish darajasiga bog'liq. Undalma yondosh gapdan oldin kelib, tinglovchining diqqatini so'zlovchining nutqiga tortish uchun da'vat etsa, maxsus chaqirish intonatsiyasi bilan talaffuz qilinadi: Saodat, bu yoqqa qara, Obiddan qochmay qo'ya qol. (G'.G').

Undalma gap sostavida kelib so'zlovchi uni ajratib ko'rsatishga harakat qilsa, u chaqirish intonatsiyasi bilan boshqariladi. Shunday vaqtda undalma gapdagi boshqa so'zlarga nisbatan baland ohang bilan ajratilib aytiladi. Bunday intonatsiya, ohang, ayniqsa, gap boshida va gap oxirida keladigan undalmalarga xosdir. Gap boshida kelgan undalmani ajratuvchi pauza ancha davomliroq bo'ladi. Aziz o'quvchim! bu kitobni yoza boshlaganimga qirq yildan oshdi. (O'.H).

-Nima gapingiz bor gapiring, o'rtoq tergovchi? (N.E).

Har xil shaxs yoki predmetlarga qaratilgan, yoxud takror kelgan, shuningdek, bir predmetning turli xususiyatlarini ko'rsatadigan undalmalar ko'pincha chaqirish ohangi bilan talaffuz qilinadi. Yodgor, hoy Yodgor, o'g'lim, buyoqqa qara, mana senga jo'xori kavob qilyapman. (G'.G').

Undalmalarning gapda qat'iy bir o'rni yo'q. U gap boshida gap o'rtasida va oxirida kela oladi. Undalmaning gapning har yerida kelishi asosan uning funksiyasi, hajmi va gap hajmiga bog'liqdir. Shu o'rinda undalmaning gapning har yerida kelishi ma'lum stilistik talab bilan ham bog'liq. Undalmalar gap tarkibida kelib, gapning umumiy mazmuni bilan bog'lanadi, lekin gapning unumiy ohangidan maxsus intonatsiya bilan ajratib aytiladi. Ba'zan undalmaning intonatsiyasi kuchsizlanadi va gapning umumiy ohangi bilan birlashib ketadi. Undalma chaqirish, sanash, so'roq, undov va kirish intonatsiyalari bilan talaffuz qilinadi.

Adabiyotlar:

1. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1997.
2. Ўзбек тили грамматикаси. 2 қисм. : Фан, 1996.
3. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили грамматикаси. Т.: Фан, 1996.